

Streszczenie

Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe województwa krakowskiego w dobie Sejmu Wielkiego (1790-1792)

Decentralizacja Państwa polsko-litewskiego oraz rozkład struktur jego administracji od połowy XVII w. doprowadziły do spadku znaczenia na arenie międzynarodowej i ograniczenia suwerenności Rzeczypospolitej. Jedyną drogą ocalenia kraju było podążenie za nowoczesnymi państwami zachodnioeuropejskimi i przejęcie od nich oświeceniowych wzorców zarządzania. Próbę naprawy ustroju państwa polskiego podjęto za panowania Stanisława Augusta (1764-1795), a postępowe reformy wprowadzono podczas obrad Sejmu Wielkiego (1788-1792). W celu organizacji nowożytnej administracji terenowej, w tym wprowadzenie nowych metod poboru rekruta i utrzymania armii powołano komisje porządkowe cywilno-wojskowe. Ich działalność wpłynęła na ewolucję przeobrażeń ustrojowych w administracji lokalnej całego województwa.

Ramy funkcjonowania koronnych komisji cywilno-wojskowych ustalono w konstytucji sejmowej z 15 grudnia 1789 roku pt. *Komisje porządkowe cywilno-wojskowe, województw, ziem i powiatów w Koronie*. W województwie krakowskim ustanowiono dwie instytucje administracji terenowej: dla powiatów krakowskiego i proszowskiego z siedzibą w Krakowie oraz lelowskiego i ksiąskiego z władzami najpierw w Lelowie, a później w Szczekocinach. Wybór członków komisji powierzono sejmikowi krakowskiemu, który 8 lutego 1790 roku w Proszowicach dokonał elekcji urzędników obu instytucji. W pierwszej z nich znaleźli się: kasztelan oświęcimski Jan Michał z Domaszowic Grodzicki – prezes Komisji, wielkorządca krakowski Ignacy Benoe, skarbnik krakowski Jacek (Hiacynt) Bzowski, kasztelanic czchowski Sebastian Dembowski, chorąży Ignacy Dembiński, szambelan królewski Józef Jordan z Zakliczyna, szambelan królewski Wojciech Linowski, chorąży koronny i stolnik krakowski Aleksander Łętowski, szambelan królewski Stanisław Mieroszewski (Miroszewski), starosta skotnicki Joachim Morsztyn, szambelan królewski Jan Kanty Skoprupka, komornik krakowski Jan Szwykowski, starosta bocheński Bogusław Ślaski (Ślaski, Śląski), starosta rzędowski Józef Wielowiejski, komornik krakowski Antoni Zieliński,

pułkownik wojsk koronnych Marcyan Żeleński, ks. kanonika krakowskiego Sebastiana Sierakowskiego, ks. dziekana krakowskiego Michała Sołtyka oraz ks. opata mogińskiego Jana Kantego Wodzickiego. Wydelegowanym komisarzem przez Komisję Wojskową Obojga Narodów został kapitan Jan Kalk z regimentu pieszego koronnego generała Józefa Wodzickiego. Do Komisji powiatów ksiąskiego i lelowskiego wybrano: rotmistrza kawalerii narodowej Stanisława Sołtyka – jako prezesa instytucji, Aleksandra Potockiego – wiceprezesa, komornika lelowskiego Dominika Błęszyńskiego, Piotra Delpacego (Delipacego), Jakuba Jordana z Zakliczyna, komornika krakowskiego Stanisława Jeziorkowskiego, starostę lelowskiego Ludwika Kalinowskiego, sędziego ziemskiego Amona Karońskiego, komornika krakowskiego Józefa Kosińskiego, Piotra Koźmińskiego, chorążego smoleńskiego Jana Kantego Marchockiego, starostę osieckiego Jana Nepomucena Michałowskiego, starostę będzińskiego Józefa Mieroszewskiego, starostę białogrodzkiego Jacka Misiewskiego, komornika krakowskiego Andrzeja Rottermunda, podwojewodziego Jana Witkowskiego, ks. Franciszka Ksawerego Ankwicza, kanonika krakowskiego i proboszcz lelowski, kanonika chełmskiego Jan z Woli Kmita, a także kanonika inflanckiego i proboszcza przyrowskiego Antoni Sariusz Romiszewski. Wydelegowanym komisarzem przez Komisję Wojskową Obojga Narodów został porucznik w regimencie piechym koronnym generała Wodzickiego Stanisław Usielski. Skład urzędniczy obu instytucji administracji terenowych uzupełniał personel kancelaryjny: regent, wiceregent, kanceliści, aplikanci, instygator, woźny, stróż.

Głównym zadaniem komisji cywilno-wojskowych była administracja wojska stacjonującego na podległym im terenie. W tym celu krakowskie instytucje administracji lokalnej współpracowały z urzędami centralnymi: Komisją Wojskową, Skarbową i Policji oraz magistratami i właścicielami ziemskimi, wykonując swoje zadania związane z kwestią obowiązku kwaterunkowego, systemu aprowizacji, opieki medycznej, werbunku czy przy próbie zażegnania dezercji żołnierzy oraz w okresie wojny polsko-rosyjskiej z 1792 roku.

W XVIII wieku słowo „policja” było szeroko rozumiane. Urzędy policyjne, czyli tzw. „dobrego porządku” zajmowały się najogólniej mówiąc bezpieczeństwem i porządkiem publicznym, do czego zaliczano nawet sprawy rzemiosła i handlu, edukacji czy potrzeb utylitarnych ludności. W okresie Sejmu Czteroletniego zakres obowiązków urzędów policyjnych powierzono komisjom cywilno-wojskowym, które były sądami pierwszej instancji do rozstrzygania sporów między cywilami i żołnierzami, a w późniejszym okresie

stały się instancją odwoławczą od wyroków miejskich m.in. w sprawach Żydów. Najczęściej procesy były wszczynane z powodu pozwów o kradzież, uszkodzenia ciała, dezercję czy włóczęgostwo. Komisjom nie udało się uniknąć osądzania w sprawach wyłącznie cywilnych, co zwiększało ich kompetencje ustalone w grudniu 1789 r. Do ważnych funkcji urzędów administracji terenowej należało prowadzenie statystyki, kontrola migracji ludności oraz wspieranie osadnictwa. Spisy mieszkańców danej parafii sporządzane przez proboszczów były wysyłane najpierw do komisji cywilno-wojskowych, a później trafiały do władz centralnych. W zakresie nadzoru nad podróżującymi instytucje wprowadziły paszporty, zmieniane kwartalnie, dzięki którym próbowano zwalczyć dezercję, włóczęgostwo, emigrację z kraju oraz wychodźstwo chłopów. Ludzi luźnych zsyłano do prac publicznych (robót miejskich, fortyfikacja zamku krakowskiego oraz fabryki sukiennej). Przy pomocy wojska zwalczały także wystąpienia chłopskie. W celu walki z przestępczością komisje współpracowały między sobą w przekazywaniu informacji o przestępcach, informowały opinię publiczną o osobach poszukiwanych listem gończym, a także reorganizowały system penitencjarny. Wpływały również ustawodawstwem na obyczajowość mieszkańców województwa krakowskiego. Do zadań komisji cywilno-wojskowych w kwestiach szeroko pojętej policji należał nadzór nad opieką zdrowia i stanem sanitarno-higienicznym. W gestii krakowskich instytucji administracji terenowej pozostawiono kontrolę lekarzy, pomoc w organizacji i funkcjonowaniu szpitala generalnego, uporządkowanie spraw szpitalnictwa, zapobieganie wybuchom epidemii, przenoszenie cmentarzy poza skupiska domów mieszkalnych oraz dbanie o czystość w ośrodkach miejskich i wiejskich.

Działalność krakowskich instytucji administracji terenowej objęła kontrolę nad szeroko pojętą gospodarką całego województwa. Zaangażowanie się stanów sejmujących w znalezieniu nowych źródeł dochodu na urzeczywistnienie zamysłu o stworzeniu 100 000 komputu wojska, skutkowało wprowadzeniem nowych - ofiarę wieczystą, podymne z miast i opłatę ze skór oraz przeistoczeniem tradycyjnych podatków - podymne, półpodymne, kwartę, łanowe, czopowe, pogłównne żydowskie, *subsidiū charatitativum* i czynszu emfiteutycznego na rzecz armii, których pobór przekazano pod nadzór instytucji administracji terenowej. Materiał źródłowy po obu krakowskich komisjach porządkowych cywilno-wojskowych wskazuje na szereg czynności, którymi zajmowały się władze terytorialne w kwestii fiskalnej, m.in. lustracją dymów, kontrola poborców podatkowych, podawanie do wiadomości publicznej intrat powiatowych, rozsądzaniem spraw spornych czy interweniowanie w magistraturach centralnych na niezadowolenie wynikające z wprowadzenia podatku ze skór.

Komisje zobligowano także do sporządzenia ksiąg ziemiańskich oraz wprowadzenia zmian przeliczania kursu walut.

Mimo nałożonego przez Sejm Wielki obowiązku na władze terytorialne propagowania rozwoju rolnictwa oraz przemysłu górniczego i wytwórczego, nie sposób doszukać się większej aktywności komisarzy porządkowych na tym polu. Instytucje nie przyczyniły się do wprowadzenia nowoczesnych zasad uprawy roli czy zakładania manufaktur. Można to tłumaczyć zaangażowaniem komisji w rozstrzyganiu spraw spornych między cechami oraz rzemieślnikami chrześcijańskimi a Żydami. Trudności dostarczyło komisarzom porządkowym również ustalenie cen maksymalnych na produkty spożywcze i galanteryjne, choć w tym przypadku było to spowodowane głównie karygodną, niekompetencją podwojewodzych. Podkreślić jednak należy wkład komisji w rozwój wymiany handlowej krajowej i zagranicznej, a także zebranie liczego materiału statystycznego i geograficznego, jak choćby opisów topograficznych miast i wsi oraz foraliów targowych.

Krakowskim instytucjom administracji terenowej, mimo ścisłej współpracy z urzędami centralnymi i lokalnymi nie powiodło się w pełni wprowadzić jednolitego systemu metrologicznego oraz przeprowadzić napraw dróg i mostów. Przysłowiową kłodą dla komisji w tej kwestii był opór mieszkańców województwa (zwłaszcza szlachty i władz miejskich), którzy próbowali zrzucić obowiązki na swoich sąsiadów, nawet pod groźbą wysokich sankcji finansowych. Powolny rozwój prac reparacyjnych został przerwany z powodu wybuchu wojny polsko-rosyjskiej.

Z pewnością działalność krakowskich komisji cywilno-wojskowych wpłynęła na wzrost liczby szkół parafialnych. Niestety administracja terenowa nie włożyła większego wysiłku w nadzór samej nauki w placówkach, ograniczając się zazwyczaj do kontroli nadesłanych raportów szkół i funduszy edukacyjnych. W tej mierze mankamentem był również brak ustawowego stanowiska władz terytorialnych do Komisji Edukacji Narodowej, co różnicowało komisje koronne od litewskich. Analiza zebranego materiału źródłowego daje jednak możliwość do scharakteryzowania nauczycieli, liczby i postępów edukacyjnych polskich dzieci u schyłku istnienia szlacheckiej Rzeczypospolitej.